

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ЧЕТВЪРТИ

БЪЛГАРСКОТО НАЧАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ В ЮЖНА БЕСАРАБИЯ
ПРЕЗ 1856—1878 Г.

ЕКАТЕРИНА ЧЕЛАК

Най-ранни сведения за българското образование в Бесарабия съобщават някои български автори — съвременници на събитията — Й. Титоров, Вл. Дякович и А. Теодоров-Балан¹. За училищата в българските колонии през интересувания ни период са писали в ново време Н. Жечев и М. Люлюшев². Румънската авторка Е. Сюзюр също засяга, макар и схематично, историята на селските училища в българските колонии. Напоследък тя издири и подготви за печат сборник от архивни документи за българското училищно дело в Румъния, голям дял от които са документи за училищата в колониите³. Този сборник в момента се намира под печат, но г-жа Сюзюр любезно се съгласи да го представи на автора, за което сме ѝ благодарни. К. Поглубко също се спира върху посочения проблем, без да прави подробен анализ на образователното дело на българите специално в “румънска” Бесарабия⁴.

В посочените публикации се разглеждат само отделни въпроси, свързани с общия характер на началното образование в бесарабските български колонии и се дава обща представа за състоянието на училищното дело из българските селища. В настоящата статия разглеждаме по-специално състоянието на първоначалните училища в българските колонии, техния брой, изучаваните предмети, учителския персонал, образователния му ценз и др. Същевременно искаме да изясним по-подробно ролята на Попечителния комитет на Централното училище в Болград в откриването и дейността на тези училища.

* * *

Както е известно, според Парижкия договор от 1856 г. 40 колонии със център Болград са дадени на Молдавското княжество. Щепомним, че в пределите на Руската империя във всички български селища са съществували първоначални ланкастерски училища, издържани от общините, ала езикът на препода-

даването в тях е бил руски⁵. Непосредствено преди и през Кримската война редица училища се затварят поради материални трудности, от една страна, а от друга — по причина на антиучилищната политика от страна на управляващия колониите подполковник Арендаренко⁶. Нам не ни е известен точният брой на училищата в присъединената към Молдова част на Южна Бесарабия. Според В. Дякович те са били 30⁷.

Ще отбележим, че в числото на тези 40 колонии, наред с български и гагаузки, влизат и молдавски селища, а дори и едно селище, населено с албанци⁸. Този хетерогенен състав на колониите се отразява твърде негативно върху развитието на българското образование.

В Хрисовула за отваряне на Централното училище в Болград, издаден от княз Н. Богориди през юни 1858 г., се споменават и първоначалните училища, „които отчасти съществуват и които ще се отворят в бъдеще и в другите колонии“⁹. С Хрисовула колонистите получават и правото за откриване на начални училища из селищата си. В княжеската грамота не се споменава за програмата на тези училища и за тяхното управление. Ала според сведенията за 1859 г. първоначалните български училища се ръководят от Епитропията на централното училище в Болград¹⁰. Това положение се запазва до 1862 г. През този период Министерството на просветата на Молдова възлага на Епитропията на Централното училище в Болград и надзора върху първоначалните училища.

Разбирайки, че „е длъжен да се грижи във всяко отношение за подобрието на общинските селски училища и най-вече по отношението на просвещението“, Попечителният комитет свежда координиращите си функции до: издирване и назначаване на учителите в общинските училища; да бъде методичен център за първоначалните учебни заведения, сиреч да ги снабдява с учебно-методическа литература; да съставлява специални изпитни комисии с преподаватели от централното училище; да бъде посредник между Министерството на просветата на Молдова (впоследствие — Министерството на изповеданията и просветата на Румъния — МИНП) и селските училища, като насочи всичките си усилия за запазване на българския характер на тези училища.

През 1860 г. Епитропията назначава капитан Павел Грамадов¹¹ за главен училищен инспектор (надзирател) над училищата в колониите. Заедно с директора Д. Мутев той обикаля колониите, убеждавайки общините да възобновят дейността на училищата си¹².

Според сведенията за 1859—1860 учебна година, в Болградския окръг намираме функциониращи начални училища в следните колонии: Болград (първоначално училище за момчета с 232 ученика), Каракурт, Кайраклия, Чешма Варуитъ, Долукьой, Стари Троян, Фънтъна Дзинилор, Дермендере, Конгаз, Вайсал, Бабеле, Бановка, Еникьой, Вулканещи, Карагач, Чешмекьой, Болбока, Курчи, Сатуново, Ъмпуцита, Вълени, Картал, Слободзея, Фрикьцей, Хаджиабдул. Тоест от 40 колонии в 25 са открити първоначални училища с по един или два

класа¹³. В Болградското училище през 1859 г. в първи клас преподават познания за буквите, четене, броене, изписване на цифрите, писане, аритметика, молитви; във втори — религия, география, руски, български, румънски и гръцки език¹⁴. Съдейки по годините на записване на учениците в селските училища, посочени в семестриалните регистри за 1854—1857 г., можем да предположим, че училищата или не са прекъсвали дейността си, или пък са функционирали спорадично.

През 1864 г. броят на училищата в колониите е вече 33¹⁵. Във всички селища, населени с българи, гагаузи и албанци, действуват първоначални училища. От тях 20 са с по един учител.

Архивните документи относно 1865—1866 учебна година свидетелствуват, че в тези училища обикновено учат не по-малко от 20 деца, а има и училища с доста голям брой ученици. Напр. във Вулканещи учат 69 ученици, в Чешмекьой — 55, в Кайраклия — 43, в Карагач — 30, а при Т. Параладов в Болград — 182¹⁶.

Всички училища в колониите се издържат за сметка на общините, които предоставят сградите, осигуряват отоплението и изобщо задоволяват училищните нужди в материално отношение. Към 1869 г. всички селски училища имат специално изградени помещения с едно изключение — в колония Хаджиабдул училищната сграда е взета под наем¹⁷.

Според статистиките за 1869 г. в Болград има вече пет първоначални училища — две румънски и три български¹⁸. В останалите колонии броят на училищата се запазва, освен в Етулия, където училището спира дейността си поради уволнението на учителя Г. Мустаков по искане на общината¹⁹. Наред с това през 1869 г. по селата започват да се откриват и девически училища. Първо такова учебно заведение се основава в Конгаз с учителка Стефана Тодорова²⁰. През 1871 г. подобни училища се откриват в Ташбунар, Шикирликитай, Фрикьцей и Чешмекьой²¹.

Съществуващите училища са няколко вида: трикласните са шест — в Болград (2), Бабеле, Кайраклия, Колибаш и Фрикьцей; двукласните са в 18 селища, в останалите 11 колонии училищата са еднокласни²². По това време тук се преподават следните предмети: четене, писане, първоначални познания по българска граматика, румънски език с четене и писане²³.

Голям брой от учениците на селските първоначални училища след неколкогодишно обучение по селата обикновено ставали ученици в Централното училище в Болград. Не се знае точния брой на местните ученици, учили тук, но по данни на К. Миславски можем да предположим, че в Централното училище са учили представители от всяка една колония²⁴. А в списъка на завършилите това учебно заведение намираме жители на Конгаз, Чешмекьой, Карагач, Вайсал, Ташбунар, Фънтъна Дзинилор, Анадол, Брънза, Слободзея, Шикирликитай, Чешма-Варуитъ, Вулканещи, Колибаш, Долукьой, Фрикьцей, Бановка²⁵. Повечето от постъпилите завършват само първото отделение на Централното училище,

след което се връщат в родните си селища като учители, писари или пък се занимават със земеделие и търговия. Но все пак това са грамотни хора, които привнасят в селищата си знания и култура, обич към българската история, стремеж към българската книга, към печатното слово.

В следващите редове ще се спрем по-подробно на женското първоначално образование в колониите, което води историята си още от 40-те години на XIX в.²⁶ През 1859 г. "Цариградски вестник" отбелязва, че девическото училище в Болград отново започнало дейността си след кратко прекъсване. Вестникът съобщава, че болградчани поканили една възпитателка от Кишинев²⁷. През 1860 г. "България" също споменава за това двукласно училище, в което се преподават следните предмети на руски език: четене, писане, молитви, свещена история, аритметика, катехизис, румънски език, начала на френски език и ръкоделие. Дописникът критикува учителката от Кишинев Мария Баранова и колежката ѝ, които "презират българския език"²⁸.

През 1863 г. Попечителният комитет решава да вземе под свое ръководство девическото училище, като учебните предмети се преподават от преподавателите на Централното училище²⁹. Целта на Епитропията е очевидна: да се превърне това учебно заведение в средно училище с български език на обучение. Обаче през 1864 г. МИНП изпраща в Болград, назначена с княжески указ, учителката Елена Чернат като преподавателка по румънски език. Училищният инспектор И. Павлов описва много тенденциозно атмосферата в това учебно заведение през февруари 1865 г. — с враждебно отношение към другата преподавателка, руската възпитателка Надежда Пол и изобщо към Епитропията. Той сочи, че те са уж виновни в девическото училище да царят "най-голяма анархия и дезорганизация"³⁰. От неговия доклад научаваме, че училището се състои от три класа. Учителката Н. Пол преподава ръкоделие в трети клас, а всички други предмети преподават учители от Централното училище³¹. Това са: във втори клас — свещена история, география, естествена история, аритметика, краснопис и рисуване, в трети клас — катехизис, четене, граматика, отечествена история, география, аритметика, естествена история, краснопис, рисуване и факултативен курс по френски език. Освен това Е. Чернат, макар че е определена от МИНП за учителка само в първи клас, преподава румънски език във всички класове³². И. Павлов е много категоричен в преценките си, заявявайки, че преподаването от български учители е "незаконно, скверно и скандално"³³. Той предлага училището да се преобразува в средно учебно заведение с преподаване в горните класове на румънски език, а на преподавателите от Централното училище да се забрани да провеждат тук уроци. Освен това счита за необходимо "невежата руска възпитателка" да се замести с друга, "предана на моралните интереси на националното (т. е. румънското — Е. Ч.) образование"³⁴, а Е. Чернат да се назначи за директорка на училището.

Тези искания се изпълняват и девическото училище в Болград по докумен-

талните данни за 1868 г. е вече румънско учебно заведение. Един от многобройните доклади на директорката Е. Чернат до МИНП сочи, че общината не се грижи за първоначалното училище за момичета³⁵, а през септември 1869 г. същата уведомява министъра, че кметът има намерение да премести нейното училище в друга сграда, а в общинската да открие българско девическо училище с "нейните" ученички³⁶. Напълно разбираема е реакцията на кмета Андрей Парушев — тя е отражение на общественото мнение на болградчани, мнозинството от които са българи. Като последица на министерските действия през октомври 1869 г. в Болград се създава още едно девическо училище, понеже, както сочи в "Македония", първото е румънизирано³⁷. И макар че официалните власти настояват да се върне предишната сграда на Е. Чернат, А. Парушев е непреклонен. Той отказва да премести училището и настоява Е. Чернат да се уволни, тъй като се "отнася твърде грубо с ученичките и гражданите и това е мотива, че всички ученички се преместиха в общинското училище"³⁸.

Освен това училище, през 1869 г. се създава още едно девическо еднокласно учебно заведение в Ямболската махала в Болград, в което учат 30 момчета³⁹. В-к "Отечество" през септември 1870 г. отбелязва, че двете общински училища с учителките си Н. Пол, Екатерина Жекова и Донка Христова са участвували в тържеството, посветено на завършването на учебната година на 20 юни. По време на празника раздали награди, а кметът А. Парушев "виступил" с реч⁴⁰.

Както отбелязахме по-горе, в края на 60-те — началото на 70-те години девически училища започват да се откриват и в селата. В тях се преподават същите предмети: четене, писане, аритметика, свещена история, молитви, ръкоделие, румънски език. Попечителният комитет се занимава с разпространяване на учебно-методическа литература предимно на български език. По селата се използват: учебникът по български език на Сава Радулов (Болград, 1863), българският буквар от Павел Калянджи (Болград, 1861), Практическата метода за изучение на румънски език по д-р Ани от С. Радулов (Болград, 1864, 1865, 1866), а също така и учебници, издадени в Пловдив: българска граматика от Добри Войников, кратка и голяма аритметики⁴¹. Епитропията предприема мерки и за закупуване на необходимите за училищата в колониите книги, а след това ги раздава безплатно по селата⁴².

Издавайки своето недоволство от това, че в училищата на колониите предметите се преподават на български, румънските власти свързват този факт с българските учебници, препоръчани от Епитропията, които не са одобрени от Министерството и "не задоволяват" първоначалното образование нито в града, нито по селата⁴³. Изхождайки от етническата пъстрота на колониите, през март 1871 г. окръжният управител К. Потека предлага да се напечатат всички учебници за колониите в Болградски окръг "в превод на румънски език, но с диалекта на всяко население"⁴⁴. Румънското МИНП нарежда букварът на Радулов, който е най-популярен в училищата на колониите, да се използва само до

края на 1870—1871 учебна година, а първоначалните училища да се снабдят с румънски учебници⁴⁵. Така от 1871 г. из колониите започва централизирано да се разпространява румънска учебна литература, българските учебници са забранени.

Любопитна е процедурата за назначаване на учителски длъжности в училищата на колониите. Епитропите, довеждайки до знанието на министъра за назначените от тях учители, отбелязват неотменно, че те са временно определени до одобрението от министерството. Отначало МИНП просто утвърждава посочените от Попечителния комитет кандидати, а последният на свой ред издава заповедите за окончателното назначаване. Вече през 1867 г. в документалните данни намираме промяна в тази схема: МИНП настоява кандидатите на Епитропията да се явят в Бърлад на конкурсен изпит, а с “назначението да се запознае училищният инспектор”⁴⁶.

От 1870 г. учителските конкурси започват да се провеждат в Болград. Претендентите полагат изпити по румънска граматика, отечествена история, география, аритметика, хигиена, четене, административно право, краснопис, а учителките още и по ръчен труд⁴⁷. От 22 кандидати за учителските длъжности, взели участие в конкурса през август 1870 г., само 4 са отклонени поради това, че не са могли да представят необходими документи (свидетелство за образователен ценз и кръщелно свидетелство), 7 са утвърдени в длъжностите “поради дългогодишен трудов стаж и предишно издържане на конкурс в Бърлад”, останалите 14 учители са получили задоволителни оценки и са препоръчани за учители из колониите на Окръжното управление, което окончателно трябва да ги разпредели по селищата⁴⁸.

Според документите това са образцови учители, заплащани от държавата, докато дотогава всички учители от училищата на колониите са заплащани от общините. През 1865 г., напр., е била установена заплата от 2 625 леи годишно. Както изглежда, не всяка община е била в състояние да изплаща такива суми и поради това в някои случаи заплатите на учителите се намаляват. Така се случва в Табак и Дермендере през 1865 г., където на учителите се заплаща съответно по 1680 и 1575 леи⁴⁹. По същото време в Болград са изпратени от МИНП за учители по румънски език Ахил Паладе и Е. Чернат със заплата от държавата⁵⁰. След 1870 г. има учители, заплащани или само от общината, или само от държавата, или пък от общината и държавата (т. нар. образцови учители).

Сред учителския персонал в училищата на колониите в края на 50-те — първата половина на 60-те години има възпитаници на начални училища от градовете Измаил, Рени, Болград, Галац, Хуш и по-рядко на Кишиневската духовна семинария. След 1866 г. положението се променя. Сега за учители се препоръчват предимно випускниците на Централното болградско училище и на Измаилската духовна семинария⁵¹.

Попечителният комитет не само назначава учители, но и взема отношение

по различни въпроси, свързани с първоначалното образование и дейността на учителския персонал в колониите. Така напр. през 1867 г., въз основа на решението на анкетната комисия, съставена от Епитропията, попечители уволняват редица учители, “които не изпълняват задълженията си” и не могат да осигурят “напредъка на учениците”. Измежду уволнените са: С. Стоянов от Бановка, Н. Кържеу от Анадол, Г. Мустаков от Етулия, Н. Козлев от Борбоки, Л. Степанов от Курчи. Тези учители са заместени с ученици и абсолвенти от Централното училище⁵². От 1864 г. Министерството на просветата започва да взема в свои ръце управлението върху първоначалните училища в колониите. В Болград идват назначените от МИНП училищни инспектори, имащи право на контрол върху цялостната дейност на училищата и техните комитети. По такъв начин възниква противоречие между тези официални лица, които имат стремежа да превърнат всички съществуващи училища в румънски, и Епитропията, която се стреми да запази българския характер на тези учебни заведения.

От 1864 г. МИНП започва да изпраща свои кандидати румънци за учители. В българските селища те провеждат новата линия на министерството. Същевременно румънските власти неоснователно обвиняват Епитропията в “изгонването на влашкия език от училищата на колониите, населени само с власи”⁵³. Васил Берон, директорът на Централното училище в Болград, отговаря през 1866 г. на това обвинение: “...сичките колонии, населени с власи, има само един румънски език, а български там съвсем и не съществува, а в сичките колонии, населени с българи, науките преподават на български език, а румънски е въведен в сички училища, който прилежно учат”⁵⁴. При все това официалните власти провокационно твърдят, че румънската нация уж се претопява поради обучението на румънците на български в Централното училище⁵⁵.

През март 1868 г. заместникът на училищния инспектор А. Болдеску изрично посочва, че само в колониите Колибаш, Брънза, Вълени, Слободзея, Картал, Сатуново, Барта и Хаджиабдул уроците се преподават на румънски език, тъй като учителите са румънци, независимо че “Попечителният комитет в Болград налага и на тези учители да преподават български”⁵⁶. След въвеждането на един закон за просветата в Румъния училищните инспектори престават да търпят “налагането на каквото и да е чужд език или два официални езика”⁵⁷. И ако през 1863 г. Попечителният комитет си позволява да взема под ръководството си “в морално и материално отношение” девическото училище в Болград, след 1868 г. и дума не може да става за подобен прецедент. Положението се променя кардинално към началото на 70-те години, когато първоначалните училища в колониите окончателно попадат под властта на МИНП и стават румънски учебни заведения. Така вече през декември 1869 г. каравеловата “Свобода” укорява Попечителния комитет, че така лесно е позволил да му се отнемат правата за надзора върху училищата из колониите⁵⁸. През март 1870 г. същият вестник съобщава, че епитропите “останали съвсем равнодушни” и не отреагирали на

14. Българите в Северното Причерноморие

тази стъпка на МИНП и констатира, че “българските селски училища после тяхното отпадане от управлението на Попечителния комитет. . . се разоряват все повече. . . и днес са станали играчка на ревизорите. . . които потъпкват българизмът, употребяват всевъзможни средства да изгонят сичките български учители из българските села”⁵⁹.

От юли 1868 г. започва румънизиранието на началните училища по селата. За тази цел се създават т. нар. “школа де модель”, за които министерството изпраща учители-румънци⁶⁰. Поради недостига на средства, общините решават тези учители да преподават в съществуващите вече училища⁶¹. В резултат на всичко това дългогодишният учител в Чешмекьой Иван Францов през 1869 г. е уволнен⁶², а в Шикирликитай българският учител провежда уроците си само по един час преди и след обед, останалото време в училището се занимава с децата румънският преподавател⁶³. Във Вулканещи в училището остава само румънският учител, българският е принуден да напусне длъжността си⁶⁴.

Във всички дописки от Болград и окръга във възрожденския печат от края на 60-те — началото на 70-те години изрично се декларира, че официалните власти не могат да се разпоредят с училищата на колониите, които са общински и се издържат от общините. Също така се посочва, че подобни действия от страна на МИНП водят до “затъпението на нашата младеж”⁶⁵. Желанието на колонистите е еднозначно: “Искаме да се просвещаваме в своята народна сфера. . . да се просвещаваме и развиваме свободно по нашия дух, характер и матерний език”. При това те не отричат румънския език, разбирайки, че без него няма да могат “ниито търговия да правят, ниито да останат в кръга на господарствените лица”⁶⁶. Колонистите са непреклонни и в желанието си сами да си избират учителите, а не да им ги налагат⁶⁷.

Пратениците на МИНП вършат румънизацията в Болградски окръг на пръв поглед под много благовиден предлог. Отбелязвайки големите трудности, свързани със започването на образованието с два буквара (български и румънски) и малката резултативност от такова обучение, въпреки толкова разности от страна на общините⁶⁸, те предлагат училищата да преминат само на румънско обучение, отхвърляйки майчиния език на колонистите. В периодичния печат до 1876 г. се срещат протестни публикации срещу забранения от МИНП български език. “Български глас” описва създаването се положение през 1876 г. така: “Който учител се осмели да преподава български, то тутакси бива изпъден”⁶⁹.

Към началото на 70-те години българският език започва да се използва в колонистките селища неофициално, само в битовата сфера. Все пак Централното болградско училище, където мнозинството от предметите се преподават на български, изиграва позитивна роля в запазването на български език в някои първоначални училища, макар и на неофициално ниво. Така и през 1872—1874 г. учителите в българските селски училища разправяли на учениците си за славното минало на българския народ, за хайдушките чети и войводи⁷⁰.

Въз основа на гореизложеното може да се обособят два ясно очертани периода в развитието на първоначалното българско образование в румънската част на Бесарабия. Първият — от 1856 г. до края на 60-те години — през който българщината се развива в първоначалните училища под патронажа на Попечителния комитет в Болград. Началните училища в българските селища са български, учителите са назначавани от Епитропията и са от български произход. Въпреки спънките от страна на румънските власти още от средата на 60-те години, този период може да се нарече български.

Вторият период обхваща времето от началото на 70-те години до 1877 г. Ситуацията се променя във вреда на българщината. Първоначалните училища са превърнати в румънски учебни заведения, Попечителният комитет е отстранен от ръководство върху първоначалното образование в колониите, учителите се назначават направо от МИНП след конкурсни изпити на румънски език. Българският език в колониите е забранен. В Южна Бесарабия остава само едно учебно заведение, където българският език се употребява на официално ниво. Това е Болградското централно училище, което през 1876 г. е превърнато в лицей с намерение да бъде напълно румънизирано. Но поредната Руско-турска война от 1877—1878 г. попречва на реализацията на тази идея. Твърдението на проф. Е. Сюпюр относно това, че “системата на българските културни институции в Румъния е резултат от програмен акт, юридически узаконен в политико-административната система на Румъния”, присмаме само отчасти. Защото е очевидно, че през цялото 20-годишно румънско господство в Южна Бесарабия официалните власти се опитват да натрапят на българите румънския език, като им отнемат и всички други права и привилегии.

БЕЛЕЖКИ

¹ Титоров, Й. Българите в Бесарабия. С., 1903; Дякович, В. Българите в Бесарабия. Кратки исторически очерк с пет приложения. С., 1930; Теодоров-Балан, А. Книга за мене си. С., 1988.

² Жечев, Н. Два документа за учебното дело в Южна Бесарабия от 60-те — 70-те години на XIX век. — Известия на научния архив, кн. IV, С., 1968, 96—97; Люлюшев, М. Поглед върху българските централни училища в Бесарабия през втората половина на XIX век. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том втори. В. Търново, 1993, 152—161.

³ Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния. С., 1982; Сьнца та. Българските училища в Румъния. Документи. Част I—III. (Под печат).

⁴ Поглюбоко, К. А. Весна освобождения. 1878—1978. Кишинев, 1978.

⁵ Вж. по-подробно: Грек И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века. Кишинев, 1993, 21—29; Радкова Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край в Бесарабия през първата половина на XIX век. — Известия на българското историческо дружество, кн. 32. С., 1978, 105—116.

⁶ Греков, И. Ф. Цит. съч., с. 35.

⁷ Дякович, В. Цит. съч., с. 27.

⁸ Много негативно се отразява върху общия етнически фон на колонията изселването на българи от тази част на Бесарабия в Русия през 1860–1861 г. В Таврическата губерния са настанени 17 460 души. Някои от българските селища в Бесарабия (Тропукло, Бабели, Нова Карагач, Нова Покровка) опустяват, а после са заселени с молдавци. Вж. Титоров, Й. Цит. съч., с. 110, 116; Греков, И., Червенов, Българите в Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993, 32–33.

⁹ Хрисовул на Централното в Болград училище. Болград, 1864, с. 5; Титоров, Й. Цит. съч., 126–127.

¹⁰ Това са семестриални каталози на първоначалните училища в колонията за 1858–1859 г., скрепени с подписите на Сана Радюлов, П. Греков, Н. Парунев. Вж. Сюпюро, Е. Българските училища в Румъния..., Част III, 145–150.

¹¹ България, бр. 69 от 13 юли 1860 г., с. 257. Това е първо и единствено назначение на инспектор от Еширотията. Вж. още за П. Грамадов у Кирилов, П. Моите спомени. Част III. С., 1901, 103–105; Минева, Д. Податки за капитан Павел Грамадов, парчен още Кьорчооглу. — Известия на българското историческо дружество, кн. 22–24. С., 1948, 420–425.

¹² Наचेва, Н. Димитър С. Мугев, доктор по философия и свободните науки. — В: Училищен алманах. С., 1900, 165; Наचेва, Н. Калофер в миналото. 1707–1877. С., 1927, 413–418.

¹³ Сюпюро, Е. Българските..., част III, 145–150.

¹⁴ Пак там, 145–146.

¹⁵ Пак там, 309–310; 222–223; 222, 224.

¹⁶ Пак там, 330.

¹⁷ В молдавската колония Хаджнаблун не е построена училищна сграда, тъй като общината не разполага със средства. Сградата е взета под наем. Вж. Сюпюро, Е. Българските..., Част III, с. 595.

¹⁸ Пак там, 525–526.

¹⁹ Пак там, с. 355.

²⁰ Пак там, 525–526.

²¹ Пак там, 525–526; 520–521; 521–522; 546; 646–647.

²² Жечева, Н. Цит. съч., 96–97.

²³ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, с. 178, 424, 426.

²⁴ Миславски, К. Исторический очерк гимназии императора Александра III в Болграде. Часть I, Болград, 1904, с. 82.

²⁵ Пак там, 217–218.

²⁶ Греков, И. Ф. Цит. съч., с. 34.

²⁷ Цариградски вестник, бр. 445 от 22 август 1859 г., с. 185.

²⁸ България, бр. 69 от 13 юли 1860 г.

²⁹ Миславски, К. Цит. съч., с. 49; Сюпюро, Е. Българските..., Част III, 220–221.

³⁰ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, с. 298.

³¹ Македония, бр. 51 от 6 ноември 1869 г., с. 196.

³² Сюпюро, Е. Българските..., Част III, 300–301.

³³ Пак там, с. 300.

³⁴ Пак там, с. 302.

³⁵ Пак там, 421–422; 470–471.

³⁶ Пак там, с. 437.

³⁷ Македония, бр. 51 от 6 ноември 1869 г., с. 196.

³⁸ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, с. 551.

³⁹ Пак там, с. 535.

⁴⁰ Отечество, бр. 52 от 12 септ. 1870 г.

⁴¹ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, с. 422.

⁴² Пак там, с. 335.

⁴³ Пак там, с. 581.

⁴⁴ Пак там, 583–584.

⁴⁵ Пак там, с. 582.

⁴⁶ Пак там, 393–394.

⁴⁷ Пак там, с. 544; 554.

⁴⁸ Пак там, 552–553; 554–559.

⁴⁹ Пак там, с. 311; 479.

⁵⁰ Пак там, 326–328; 336–338; 340.

⁵¹ Пак там, 552–553; 554–559; 602–605.

⁵² Пак там, 388–389; 340.

⁵³ НБКМ-БИА, ф. 154, а. е. 3, л. 15.

⁵⁴ Пак там, л. 16.

⁵⁵ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, 425–426.

⁵⁶ Пак там, с. 423.

⁵⁷ Пак там, с. 305.

⁵⁸ Свобода, бр. 6 от 11 дек. 1869 г., с. 46.

⁵⁹ Пак там, бр. 20 от 20 март 1870 г.

⁶⁰ Дунавска зора, бр. 34 от 15 юли 1868 г.

⁶¹ Пак там; Македония, бр. 36 от 3 август 1868 г.

⁶² Отечество, бр. 21 от 12 дек. 1869 г.

⁶³ Свобода, бр. 20 от 22 март 1870 г.

⁶⁴ Македония, бр. 36 от 3 август 1868 г.

⁶⁵ Отечество, бр. 39 от 1 май 1870 г.

⁶⁶ Пак там, бр. 40 от 8 май 1870 г.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Сюпюро, Е. Българските..., Част III, 479–480.

⁶⁹ Български глас, бр. 24 от 2 окт. 1876 г.; Независимост, бр. 28 от 27 април 1874 г.; Балкан, бр. 23 от 26 юли 1875 г.

⁷⁰ Дякович, В. Българска Бесарабия. Историко-етнографски очерк със спомени за генерала Иван Колев от съучениците му от гимназията. С., 1918, с. 156.